

Жороева А.М., Раймкулов К.А.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖЫЛКЫ ЧАРБАСЫНДАГЫ
ВЕТЕРИНАРДЫК ТЕЙЛӨӨНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ЗЫЯНДАРЫН
ЖАҢЫ ШАРТТАРДА БААЛООНУН УСУЛДАРЫ**

Жороева А.М. Райымкулов К.А.

**МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО УЩЕРБА
ВЕТЕРИНАРНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В КОНЕВОДСТВЕ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В НОВЫХ УСЛОВИЯХ**

A. Zhoroeva, K. Raiymkulov

**METHODS OF ECONOMIC DAMAGE ASSESSMENT
VETERINARY SERVICES IN HORSE BREEDING OF THE
KYRGYZ REPUBLIC IN NEW CONDITIONS**

УДК: 338.1:636.1:338 (575.2)

Жылкы чарбасында жылкыларды өстүрүүдө эң маанилүү, түздөн-түз камсыз кылуучу процесстер ветеринардык тейлөө болуп саналат. Ветеринардык кызмат төмөнкүдөй эки топко бөлүнүшөт: ветеринардык ишканалар жана мекемелердин жана уюмдардын тутумун бириктирген ветеринардык ишканалар. Өндүрүштүк ветеринардык кызмат жылкылардын жугуштуу жана жугуштуу эмес ооруларынын алдын алуу жана жосою, жылкычылыкты өнүктүрүүгө багытталган ветеринардык иш-чараларды өткөрүү, адамдардын саламаттыгын антропоозноздордон сактоо менен алектенишет. Ветеринардык иш-чаралар өндүрүштүн технологиялык циклин киргендигине байланыштуу ветврачтардын жумуштары алардын кызмат акыларын төлөөчү жылкы чарбаларынын чарба жүргүзүү иш чаралары менен тыгыз байланышкан.

Негизги сөздөр: жылкы чарбасы, асыл тукум, ветеринардык кызмат, индустриялык технология, конкуренция, оптимизация.

В коневодстве наиболее важными, непосредственными процессами, обеспечивающими разведение лошадей, являются ветеринарные службы. Ветеринарная служба делится на две группы: ветеринарные предприятия и ветеринарные предприятия, которые объединяют систему учреждений и организаций. Производственная ветеринарная служба занимается профилактикой и ликвидацией инфекционных и неинфекционных заболеваний лошадей, проведением ветеринарных мероприятий, направленных на развитие коневодства, защиту здоровья человека от антропоозов. В связи с тем, что ветеринарные мероприятия включены в технологический цикл производства, работа ветеринаров тесно связана с хозяйственной деятельностью коневодческих хозяйств, которые оплачивают их услуги.

Ключевые слова: коневодство, селекция, ветеринарная служба, промышленные технологии, конкуренция, оптимизация.

In horse breeding, the most important, direct processes that ensure the breeding of horses are veterinary services. The veterinary service is divided into two groups: veterinary enterprises and veterinary enterprises that combine a system of institutions and organizations. The Production veterinary Service is engaged in the prevention and elimination of infectious and non-communicable diseases of horses, carrying out veterinary measures aimed at the development of horse breeding, protecting human health from anthropozoos. Due to the fact that veterinary measures are included in the technological cycle of production, the work of veterinarians

is closely connected with the economic activities of horse breeding farms that pay for their services.

Key words: horse breeding, breeding, veterinary service, industrial technologies, competition, optimization.

Мал чарбасы – коомдук өндүрүштөгү эң ири тармак. Мал чарбасын жүргүзүүгө жумшалган капиталдык салымдардын суммасы жылдан-жылга өсүүдө. Алар негизинен үч багыттан турат. Биринчи багыт – негизги тоют базасын түзүү, анын рационун жакшыртуу, ошондой эле тоют каражаттарын көбөйтүү. Бул багыттын алкагында тоют өндүрүүгө кошумча каражаттарды пайдалануунун негизинде тоютту жыйноодо, даярдоодо, сактоодо, малдарды тоюттандырууда, прогрессивдүү технологияларды колдонуу менен ишке ашырылат. Табигый чөптөрдү жакшыртууга, жайыттарды туура пайдалануу боюнча көп иштер аткарылды. Экинчи багыт – породалык (асыл тукумдуу) жана продуктивдүүлүк сапатын жогорулатуу.

Үчүнчү багыт – тармактын материалдык-техникалык базасын чыңдоо, Ветеринардык тейланы индустриалдаштыруу. Бул жаатта чоң иштер жасалды. Мал чарбачылыгы индустриялык технология жолуна коюлду. Жер-жерлерде мамлекеттик жана чарба аралык комплекстер жана механизациялаштырылган фермалар, канаттуулар фабрикалары ишке киргизилди. Жогоруда айтылган мал чарбачылыгын идентификациялоо боюнча 3 негизги багыт бири-бири менен байланыштуу. 2019-жылы комплекстеги дүң продукция 101,4 млрд. сомду түзгөн, анын ичинен айыл чарбасы 67 млрд. сом. Бир жумушчуга эсептелген орточо жылдык дүң продукциянын баасы 13,6 сомду түздү. 2019-жылы эт жана 1-категориядагы суб. Азыктары 12,9 млн. тонна, колбасалар 3,7 млн. тонна, эт консервалары 1 млрд. шарттуу банка өндүрүлгөн. Эт багытындагы комплекстеги таза киреше 5,2 млрд. сомду анын ичинен айыл чарбасында 2,6 млрд. сомду түзгөн.

Мал чарбасынын системасы деп илимий жактан негизделген экономикалык-уюштуруу жана зоотех-

никалык чаралардын негизинде малдын башын интенсификацияга пайдаланууга, өндүрүлгөн продукцияны көбөйтүүгө, чыгымдарды азайтууга жана каражаттарды көбөйтүүгө багытталган иш-чаралар аталат.

Жылкы чарбасында жылкыларды өстүрүүдө эң маанилүү, түздөн-түз камсыз кылуучу процесстер ветеринардык тейлөө болуп саналат. Ал ветеринардык-санитардык, профилактикалык, эпизоотикага каршы жана дарылоо жараяндарын өз ичине камтыган, бирдиктүү уюштуруучулук-технологиялык механизмди түптөөчү тармактык көмөкчү процесстердин жыйындысын билдирет.

Ветеринардык кызмат төмөнкүдөй эки топко бөлүнүшөт: ветеринардык ишканалар жана мекемелердин жана уюмдардын тутумун бириктирген ветеринардык ишканалар. Эң көп сандагы адистер болуп айыл чарба ишканаларында жана чакан жылкы чарбаларында иштеген өндүрүштүк ветеринардык кызмат экендиги баарыбызга маалым. Жалданма ветеринардык адистердин ишмердүүлүгү алар райондун аймагындагы ветеринардык кызматтын курамына киргенине карабастан чарбалардын тейлөө менен чектелген.

Өндүрүштүк ветеринардык кызмат жылкылардын жугуштуу жана жугуштуу эмес ооруларынын алдын алуу жана жоюу, жылкычылыкты өнүктүрүүгө багытталган ветеринардык иш-чараларды өткөрүү, адамдардын саламаттыгын антропозооноздордон сактоо менен алектенишет.

Ветеринардык иш-чаралар өндүрүштүн технологиялык циклинде киргендигине байланыштуу ветврачтардын жумуштары алардын кызмат акыларын төлөөчү жылкы чарбаларынын чарба жүргүзүү иш чаралары менен тыгыз байланышкан.

Жаныбарлардын оорулары менен күрөшүү станциясы ветеринардык кызматтардын практикалык ишмердүүлүгүнө жетекчилик кылат, аларды көзөмөлдөйт, илимдин жетишкендиктерин жана алдыңкы тажрыйбаларды практикага киргизет, жаныбарларды амбулаториялык жана стационардык дарылоону жүргүзөт, өндүрүштүк жана жеке ветеринардык врачтардын инвазиялык оорулардын алдын алуу боюнча жумуштарын координациялайт, пландаштырылган же мажбур түрдө өткөрүлүүчү дезинвазияны уюштурат жана өткөрөт.

Райондун мамлекеттик ветеринардык бирикмеси инвазиялык оорулардын алдын алуу жана аларды жоюу, ошондой эле айыл чарба ишканаларына жана калка таандык болгон жаныбарларды тейлөө боюнча иш-чараларды жүргүзөт. Райондук ветеринардык лабораториялар инвазияны аныктоо боюнча диагностикалык изилдөөлөрдү жүргүзүшөт жана аныкталган оорулардын алдын алуу жана дарылоо боюнча сунуштамаларын беришет. Бул механизм жеке жылкы ээлери ветеринардык кызматтарды берүүчүлөр-

дү – жалданма ветеринардык адистерди, жаныбарлардын оорулары менен күрөшүү станцияларынын адистерин, мамлекеттик ветеринардык бирикменин адистери же жеке түрдө практика жүргүзүшкөн ветеринардык врачтарды тандоо укугун берет. Ошол эле учурда ал тигил же бул территорияда орун алган эпизоотикалык жагдайды толук баалоого мүмкүнчүлүк жаратпайт, анткени район же зона жылкылардын инвазиялык оорулары боюнча райондук (шаардык) лабораториялардын диагностикалык изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы боюнча гана жакшы же начар деп жарыяланат. Статистикалык отчеттуулукту түзүү үчүн областтык лабораторияга изилдөө үчүн ар бир район (шаар) ишканалардагы жылкылардан алынган заңынын 10%ын жөнөтүшөт. Айыл чарба ишканаларындагы жана жекече жылкы ээлериндеги жылкылардын бардыгы жаныбарлардын оорулары менен күрөшүү станциясы тарабынан эсепке алынат жана ушул маалыматтардын негизинде ишканаларды ветеринардык-санитардык изилдөөнүн жылдык планы, профилактикалык-диагностикалык изилдөөлөрдү, дегельминтизацияны жана инвазиялык ооруларга каршы дарылоону алдын алууну жүргүзүүнү көздө туткан эпизоотикага каршы иш-чаралардын планы, объектерди дезинвазиялоо боюнча ветеринардык-санитардык иш чараларды жүргүзүү планы иштелип чыгылат.

Ишкерлердин катуу атаандаштыктын шарттарында иштөөсү аларды өндүрүштүк ишмердүүлүк менен түздөн-түз байланышпаган бир катар функциялардан баш тартуу жана аларды сырткы аткаруучуларга, мисалы, адистештирилген уюмдарга өткөрүп берүү жолу менен уюмдун түз сарптоолорун азайтуу максатында уюштуруучулук-технологиялык жараяндарды оптималдаштырууларына мажбур кылат.

Өндүрүш каражаттарына жана анын ичинде жылкыларга болгон жеке менчик жылкы чарбаларынын көпчүлүгүндө жана бүтүндөй тармакта пландаштыруунун жана уюштуруунун (мунун ичинде ветеринардык иш-чараларды да) мурдагы тутумунун бузулуусуна жана чарба жүргүзүүнүн рыноктук шарттарына ылайыкташкан жаңы тутумунун түптөлбөй калуусуна алып келди. Бул көп тараптан жылкы ээлери үчүн жылкылардын ооруларынан болгон экономикалык зыянды жана ветеринардык иш чаралардын экономикалык натыйжалуулугун эсептөөнүн логикалык түрдө байланышкан жана ыңгайлуу ыкмаларынын жоктугу менен түшүндүрүлөт. Түз жана алды алынган зыянды эсептөөнүн колдонулуп жаткан усулдарында технологиялык специфика жана каалагандай эле жылкы ээсине анын чарбасындагы ветеринардык иш чараларды пландаштырууга жана уюштурууга таасирин тийгизүүчү объективдүү факторлорду эсепке алуу менен жылкыларды кармоонун

аракеттеги тутумунан жана жылкыларды пайдалануу багытынан көз каранды түрдө ветеринардык иш чаралардын өзгөчө натыйжалуу түрлөрүнө кетүүчү

оптималдуу сарптоолорду эсептеп чыгууга мүмкүнчүлүк берүүчү жылкыларды кармоо тутумунун спецификасы эсепке алынбайт.

1-сүрөт. Ветеринардык тейлөөнү ишке ашыруунун уюштуруучулук-технологиялык механизми

Булагы: Автор тарабынан түзүлдү.

Ишкерлердин катуу атаандаштыктын шарттарында иштөөсү аларды өндүрүштүк ишмердүүлүк менен түздөн-түз байланышпаган бир катар функциялардан баш тартуу жана аларды сырткы аткаруучуларга, мисалы, адистештирилген уюмдарга өткөрүп берүү жолу менен уюмдун түз сарптоолорун азайтуу максатында уюштуруучулук-технологиялык жараяндарды оптималдаштырууларына мажбур кылат.

Өндүрүш каражаттарына жана анын ичинде жылкыларга болгон жеке менчик жылкы чарбаларынын көпчүлүгүндө жана бүтүндөй тармакта пландаштыруунун жана уюштуруунун (мунун ичинде ветеринардык иш-чараларды да) мурдагы тутумунун бузулуусуна жана чарба жүргүзүүнүн рыноктук шарттарына ылайыкташкан жаңы тутумунун түптөлбөй калуусуна алып келди. Бул көп тараптан жылкы ээлери үчүн жылкылардын ооруларынан болгон экономикалык зыянды жана ветеринардык иш чаралардын экономикалык натыйжалуулугун эсептөөнүн логикалык түрдө байланышкан жана ыңгайлуу ыкмаларынын жоктугу менен түшүндүрүлөт. Түз жана алды

алынган зыянды эсептөөнүн колдонулуп жаткан усулдарында технологиялык специфика жана каалагандай эле жылкы ээсине анын чарбасындагы ветеринардык иш чараларды пландаштырууга жана уюштурууга таасирин тийгизүүчү объективдүү факторлорду эсепке алуу менен жылкыларды кармоонун аракеттеги тутумунан жана жылкыларды пайдалануу багытынан көз каранды түрдө ветеринардык иш чаралардын өзгөчө натыйжалуу түрлөрүнө кетүүчү оптималдуу сарптоолорду эсептеп чыгууга мүмкүнчүлүк берүүчү жылкыларды кармоо тутумунун спецификасы эсепке алынбайт.

Мындай усулду иштеп чыгуу үчүн жылкыларды кармоонун сарайлык, сарайлык-үйүрдүк жана үйүрдүк сыяктуу түрдүү тутумун колдонушкан жылкы чарбалары изилденди. Бул нерсе пландагы ветеринардык иш чараларга кетүүчү, аталган тутумдардын ар бири үчүн өзгөчө мүнөздүү болгон сарптоолорду аныктоого мүмкүнчүлүк берди. Жаныбарлардын продукттуулугун төмөндөөсүнүн айынан пайда болгон экономикалык зыяндын формуласына (У2) жылкыларды дарылоо күнүнүн санын кошуу сунушталат.

НАУКА, НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ КЫРГЫЗСТАНА, № 9, 2021

$$У2 = М3 \times (В - В6) \times Т \times Ц + Зл \quad (1)$$

мында М3 – ооруп калган жаныбарлардын саны, баш;

В – дени сак жаныбарлардын же таза үйүрдүн орточо суткалык продукттуулугу, кг;

В6 – оорулуу жаныбарлардын же таза эмес үйүрлөрдүн орточо суткалык продукттуулугу, кг;

Т – жаныбарлардын продукттуулугун өзгөрүүсүнө жүргүзүлгөн байкоонун орточо узактыгы, күн менен;

Ц – продукциянын бирдигин сатуунун баасы, сом менен;

Зл – ушул мезгил ичинде жаныбарларды дарылоого кеткен орточо сарптоолор, сом менен.

Жаныбарларды дарылоого кеткен орточо сарптоолор көбүнчө дарылардын наркынан жана дарылоо ишин аткаруу үчүн тартылган ветеринардын эмгек акысынан турат (2-формула):

$$Зл = (Сопр \times Кдл) + ОТвет \quad (2)$$

мында Сопр – дарылоонун 1 күнүндө кеткен дарылардын наркы, сом;

Кдл – дарылоо күнүнүн саны, күн менен;

ОТвет – ветеринардын эмгек акысы, сом менен.

Жаныбарлардын асыл тукумдуулук баалуулугун жоготуудан болгон экономикалык зыянды эсеп-

төө формуласына (У3) кууттун наркын, жылкыны анын асыл тукумдуулук баалуулугун жоготконго чейинки тренингине кеткен сарптоолорду, дарылоого кеткен сарптоолорду жана асыл тукум кулундарды толук түрдө албай калуудан мүмкүн болгон зыянды кошуу сунушталат (3-формула):

$$У3 = Му \times (Цп - Цу) + Ск + Зпр + Зл + \sum Унпм \quad (3)$$

мында Му – асыл тукумдуулук баалуулугун жоготушкан жаныбарлардын саны, баш;

Цп – асыл тукум жаныбардын сатылуу орточо баасы, сом менен;

Цу – асыл тукумдуулук баалуулугун жоготкон жаныбардын сатылуу орточо баасы, сом менен;

Ск – кууттун наркы, сом менен;

Зпр – жылкынын асыл тукумдук баалуулугун жоготууга чейинки тренингине кеткен сарптоолор, сом менен;

Зл – дарылоого кеткен сарптоолор, сом менен;

$\sum Унпм$ – асыл тукум жылкылардан келечекте асыл тукум кулундарды толук түрдө албай калынуусу менен байланышкан божомолдонго зыян, сом.

Бул эсептөө жылкыларынын саны анча көп эмес болгон, жылкычылыктын асыл тукумдуулук багытына адистешкен жылкы ээлери үчүн өзгөчө маанилүү.

1-таблица

Жылкычылыктагы экономикалык зыянды аныктоону жана ветеринардык иш чаралардын натыйжалуулугун эсептөөнүн колдонулуп жүргөн усулуна киргизилген өзгөртүүлөр

Колдонулуп жүргөн ыкмалар	Киргизилген өзгөртүүлөр
<i>Түрдүү жоготуулардан жана жумуштардын технологиясын бузудан болгон экономикалык зыянды эсептөө:</i>	<i>Кошумчаланды:</i>
жаныбарлардын продукттуулугунун төмөндөөсүнөн;	дарылоо курсунун узактыгы менен;
жаныбарлардын асыл тукумдуулук баалуулугунун жоготуусунан;	куутка, тренердин же чабандестин эмгек акысына кеткен сарптоолор, жылкыны асыл тукум катары сатуудан түшүүчү толук эмес алынган пайда жана кулундарды толук ала албай калуу жараяны менен;
ооруп сакайган жаныбарлардан алынган продукциянын сапатынын төмөндөөсүнөн;	жараксыз деп табылган сырьёну алып салуу жана жок кылуунун узактыгы, төмөн сапаттагы продукциянын көлөмүнүн жана баасынын көрсөткүчтөрү менен;
жумушчу жаныбарлардын айласыздан мажбур туруп калуусунан;	дарылоо курсунун наркы жана алар тарабынан аткарылуучу жумуштардын (кызматтардын) түрүнөн көз каранды түрдө түшпөй калган суммасы менен;
жаныбарларды дарылоого жана реабилитациялоого кеткен сарптоолордон;	жылкыларды дарылоо мезгилинде кармоонун жана ашыкча кармоонун наркы менен
жайыттардын, жатак жерлердин жана жолдордун гельминттердин тукумдары менен булгануусу;	гельминттерди жок кылуу менен байланышкан сарптоолордун наркы менен; жылкыларды кармоонун атканалык-үйүрлүк (дарылоону талап кылган жылкылардын санынын эсеби) жана атканалык (инвекциялык ооруларды дарылоого кеткен сарптоолор) үчүн мүнөздүү болгон сарптоолор;
<i>Сарптоолордун эсебине:</i>	
дезинвацияга;	жумушчулардын эмгек акысына кеткен сарптоолор менен;
ветеринардык иш чараларды өткөрүүгө;	ар бир колдонулган, анын ичинде эмгек акыга кеткен ресурс боюнча өзүнчө эсептөө менен;

Жылкы чарбаларындагы жагдайды объективдүүрөөк баалоо үчүн автор тарабынан колдонулуп жаткан багыттардын спецификасын эсепке алуу менен жылкычылыктагы божомолдонгон жана алды алынган экономикалык зыянды эсептөөнүн усулу өркүндөтүлдү. (1 - табл.). Бул таблицада келтирилген көрсөткүчтөр экономикалык зыянды эсептөөнүн адистерге жана жылкы ээлерине жылкы санын ийгиликтүү көбөйтүүгө келтирилген коркунучту акчалай туюнтууну чындап баалоого жана анык бир чарбада аныкталып табылган бардык факторлорду эсепке алуу менен анык планды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Адабияттар:

1. Калашников В.В. Концепция развития коневодства в России на период до 2020 года [Текст] / Калашников, В.В., Ковешников В.С. - Дивово, 2018 г. -15 с.
2. Жороева А.М. О состоянии и основных направлениях развития коневодстве [Текст] /Учет и контроль. - М., 2019. - №5 (май). – С. 28-32.
3. Жороева А.М. О методах управления аграрным сектором экономики региона Кыргызстан [Текст] / Научно-практический журнал «Экономика и управление: проблемы и решения». Москва, 2020. № 3. - том 1 (87). - С. 33-38.
4. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебник для ВУЗов. - Б., 2015. Изд. «КНУ им.Ж.Баласагына» 320 с.
5. Жороева А.М. условия ведения хозяйственной деятельности предприятий коневодства Кыргызской Республики. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 7. С. 112-116.